

FILOZOFIJA EMPIRIZMA

Arhe XXI, 41/2024

UDK 165.64

DOI: <https://doi.org/10.19090/arhe.2024.41.53-70>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

UNA POPOVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

PROBLEM APSTRAKTNIH IDEJA

Sažetak: Ovaj rad je posvećen problemu apstraktnih ideja, kao jednom od ključnih pojmova i tema klasičnog britanskog empirizma. Problem apstraktnih ideja razmatramo u razvoju od osnovne Lokove postavke, preko Barklijeve kritike Loka, zaključno sa Hjumovom razradom Barklijeve teze da apstraktne ideje ne postoje. U centru naših istraživanja biće pitanje o načinu nastanka apstraktnih ideja, odnosno o prirodi apstrahovanja, kao i pitanje o karakteru i funkciji ideja koje se smatraju apstraktnim. Zaključno, u radu pokazujemo da problem apstraktnih ideja predstavlja imanentni poligon razvoja klasične empirističke misli u nastojanju da empiristički opravda upotrebu razuma.

Ključne reči: apstraktne ideje, Džon Lok, Džordž Barkli, Dejvid Hjum, britanski empirizam, apstrahovanje, opažanje, razum, ideje

Problem apstraktnih ideja jedna je od ključnih tačaka klasičnog britanskog empirizma XVII i XVIII veka. Pod apstraktnim idejama u ovoj filozofskoj tradiciji misli se na one sadržaje svesti koji nisu konkretnog, već opštijeg zahvata; dakle, na one ideje koje svojim sadržajem u pogledu opštosti odstupaju od neposrednog čulnog opažaja. Nesumnjivo, pojam apstraktnih ideja se najpre odnosi na pojmove, bili oni logički gledano partikularni ili univerzalni, odnosno bili oni posve formalni ili, pak, sadržinski određeni.

¹ E-mail adresa autorke: unapopovic@ff.uns.ac.rs

Drugim rečima, problem apstraktnih ideja tiče se onoga što u saznajnom procesu donosi rad razuma. Kako je osnovna empiristička postavka da *u razumu nema ničega što prethodno nije bilo u čulima*, tako je za empirizam od ključnog značaja da pokaže na koji način sve što tradicionalno pripisujemo radu razuma može i mora imati svoje poreklo u neposrednom čulnom opažanju. Ukoliko empiristi nisu u stanju da dokažu navedeno, pokazuje se da celokupan njihov projekat nije valjano postavljen. Otuda je upravo problem apstraktnih ideja u centru razvoja ove filozofske tradicije od Loka (John Locke) do Hjuma (David Hume); prateći razvoj tog problema zapravo pratimo sve rigozornije pokušaje da se empirizam utemelji i opravda.

U ovom radu problem apstraktnih ideja predstaviceo kao *spiritus movens* razvoja klasičnog britanskog empirizma, zadržavajući naše analize na tri njegova centralna predstavnika – Loku, Barkliju (George Berkeley) i Hjumu. Problemu apstraktnih ideja pristupiceo razmatrajući dva njegova ključna aspekta: opštu ulogu i smisao učenja o apstraktnim idejama u okvirima klasičnog empirizma, a potom i problem apstrahovanja, kao načina na koji nastaju apstraktne ideje. Šire posmatrano, u prvom slučaju radi se o razgraničenju empirizma od već postojećeg i konkurentskog racionalizma, dok se u drugom slučaju, premda to sami empiristi ne ističu otvoreno, radi o pokušaju napuštanja sholastičkog nasleđa i njegovog preobražavanja u produktivne koncepcije moderne filozofske misli.

OSNOVNA POSTAVKA UČENJA O APSTRAKTNIM IDEJAMA: LOK

Razmatranje problema apstraktnih ideja započinjemo analizom mesta na kom je on prvi put formulisan, u učenju Džona Loka kao osnivača empirizma. U Lokovoj filozofiji učenje o apstraktnim idejama ima dvostruku funkciju: sa jedne strane, ono je odgovor racionalizmu, dok je sa druge strane vezano za već pomenutu neophodnost da se delovanje razuma kao saznajne moći čvrsto uveže sa opažanjem kao jedinim pravim izvorom saznanja. Kako ćemo pokazati, ova druga funkcija učenja o apstraktnim idejama ima i dodatnu posledicu karakterističnu za svaki, pa i savremeni empirizam, a reč je o kritici i odbacivanju bilo kakve metafizike kao saznajno neopravdane i zasnovane na greškama u zaključivanju.

Pri tome je važno primetiti da se pitanje opravdanja utemeljenja funkcija razuma u čulnom opažanju u klasičnom britanskom empirizmu ne postavlja sa fokusom na tome kako razum operiše, već sa fokusom na rezultatu razumskih operacija. Fokus usmeren na rezultat razumskih operacija, a tek sekundarno na same te operacije i njihovo utemeljenje u čulnom opažanju, posledica je osnovne postavke britanskog empirizma koju je dao još Lok. U osnovi, radi se o sledećem: Lok predlaže metod istraživanja, takozvani *novi put ideja* (*New Way of Ideas*), čiji je prvi i osnovni korak jednostavna refleksija na sadržaje svesti kao sadržaje svesti.² Introspektivni okret ka unutra bi u prvom redu trebalo da obezbedi predmet istraživanja – samu svest i njene sadržaje, kao jasno različite od spoljašnjih stvari na koje one eventualno upućuju i koje u umu predstavljaju.³ U drugoj instanci, ovaj postupak bi trebalo da obezbedi neutralnost filozofskog istraživanja svesti sličnu onoj koju podrazumeva naučno istraživanje u fizici.

Dakle, introspektivnim okretom ka sopstvenoj svesti, budući da nam je samo ona na raspolaganju za takav postupak, najpre zatičemo njene osnovne sadržaje – *ideje*, kao najmanje i osnovne gradivne jedinice duha. Formalno gledano, sve ideje su jednake, ali se u pogledu sadržaja one ipak značajno međusobno razlikuju. Procesi koji dovode do toga da uopšte imamo ideje, odnosno procesi koji dovode do toga da u svesti imamo ideje različitog kvaliteta i sadržaja, sami po sebi nisu neposredno vidljivi. Ovi procesi se mogu istražiti isključivo polazeći od samih ideja kao njihovih rezultata, svojevrsnim hodom unatrag;⁴ u tome prepoznavamo trag opštijeg novovekovnog otpora prema sholastičkoj logici, koja bi takav misaoni hod prepoznala kao logičku grešku afirmacije konsekvensa. Drugim rečima, prvi zadatak klasičnog empiriste je da uoči različite vrste ideja koje ljudski um poseduje, a tek potom da položi računa o tome kako je moguće da posedujemo takve ideje.⁵ Kako se apstraktne ideje, tj. ideje opšteg sadržaja nesumnjivo zatiču u svesti, one se ne mogu prosto odbaciti kao racionalističke izmišljotine, već se moraju empiristički opravdati.

2 Up. Popović, U., „Lokov novi put ideja”, *Arhe*, god. 13, br. 25, 2016.

3 Up. Bennett, J., *Learning From Six Philosophers*, Vol. II, Oxford University Press, Oxford, 2001, str. 1, 11.

4 Up. Ayers, M., *Locke. Epistemology and Ontology*, Routledge, London/New York, 2005, str. 138-139.

5 Up. Lok, Dž., *Ogled o ljudskom razumu I*, Kultura, Beograd, 1962, str. 93.

U tom smislu problem apstraktnih ideja ima dvostruko poreklo i funkciju. Sa jedne strane, kako smo videli, reč je o imanentnom problemu samog empirizma: ako je empirizam valjana filozofska pozicija, on mora moći da objasni sve naše ideje, uključujući i one apstraktne. Sa druge strane, konkurentske teorije, od onih napuštenih tradicionalnih do rivalskih racionalističkih, takvim objašnjenjem moraju biti oborene baš na onom mestu koje ih specifično definiše – u tezi da razum može proizvoditi misaone sadržaje nezavisno od čulnog saznanja.

To je i kontekst u kom se problem apstraktnih ideja po prvi put pojavljuje u britanskom empirizmu: u prvoj knjizi glasovitih *Ogleda o ljudskom razumu*, pre nego što će izložiti svoje učenje, Lok najpre argumentuje protiv racionalističke, u osnovi Dekartove (Rene Descartes) teze o urođenim idejama. Lokovi argumenti protiv urođenih ideja su dobro poznati, te ih ovom prilikom nećemo navoditi.⁶ Ipak, želimo da naglasimo da obaranje koncepcije urođenih ideja nije isto što i odbacivanje apstraktnih ideja. Naprotiv, pojam *apstraktnih ideja* uvodi se kao istina pogrešne koncepcije o *urođenim idejama*: u osnovi radi se o istim sadržajima svesti, s tim što ih, po Lokovom sudu, racionalisti pogrešno pripisuju samostalnom radu razuma. Otuda je potrebno terminološki razdvojiti urođene i apstraktne ideje, te pokazati da ideje koje racionalisti smatraju urođenim uopšte nisu urođene, već su stečene radom razuma na datom iskustvenom sadržaju. Lok kaže: „Najpre čula puštaju unutra pojedinačne ideje, i tako snabdevaju nameštajem kabinet koji je dotle bio prazan; duh se onda postepeno privikava na neke od tih ideja, one se smeštaju u pamćenje i dobivaju imena. Kasnije duh ide dalje, apstrahuje ih i postepeno uči upotrebu opštih imena”.⁷ Utoliko je teorija o apstraktnim idejama Lokov pozitivni odgovor na već date negativne argumente protiv urođenih ideja: dakle, Lok najpre obara koncepciju urođenih ideja, a potom pokušava da ponudi bolje objašnjenje onoga što je ta koncepcija trebalo da objasni.

Naime, prema poreklu njihovog nastanka Lok sve ideje deli na *ideje senzacije* i *ideje refleksije*.⁸ Ideje senzacije su ideje nastale neposrednim čulnim opažanjem i kao takve one su uporište svekolikog saznanja. Sa druge strane, ideje refleksije nastaju kada duhom posmatramo

6 Up. Isto, str. 24-45.

7 Isto, str. 33.

8 Up. Isto, str. 93-94.

neku ideju i putem nje uočavamo misaoni proces koji sa strane subjekta uzrokuje nastanak te ideje.⁹ Drugim rečima, ideje refleksije su ideje koje imamo o svom sopstvenom umu i njegovim delatnostima, ali do njih možemo doći samo preko sadržaja koji se nalaze u umu kao rezultati tih delatnosti. Kako su prve ideje koje se javljaju u umu upravo ideje senzacije, tako u krajnjoj instanci nastanak ideja refleksije zavisi od već postojećih ideja senzacije.¹⁰ Prva i osnovna ideja refleksije tako bi bila ideja opažanja – *ideja senzacije kao takva*; do nje dolazimo detaljno razmatrajući osnovnu gradivnu jedinicu saznanja, prost čulni opažaj.¹¹ Dakle, promatrajući pojedinačni čulni opažaj mi najpre uočavamo njegov sadržaj, ono šta taj opažaj predstavlja, ali se u drugom zahvatu unutar istog opažaja primećuje i sama delatnost opažanja, konstitutivna za tu konkretnu ideju senzacije. Primer opažanja je osnovni, ali ne i jedini primer ideja refleksije kod Loka. U osnovnoj nameri Lokovoj ideje refleksije povratno pokazuju uslove mogućnosti njegovog vlastitog projekta kao metaanalize sadržaja svesti, ali takođe, u užem smislu, one su poligon na kom se rešava doprinos rada razuma inače empirijski utemeljenom saznanju. Upravo u ovom okviru zatičemo konačno Lokovo objašnjenje apstraktnih ideja.

Druga podela ideja koju Lok uvodi nije genealoška, već strukturna: ideje se dele na *proste* i *složene*.¹² U strogom smislu reči, proste mogu biti samo ideje neposredno zadobijene opažanjem, dok složene ideje u osnovi nastaju različitim načinima međusobnog povezivanja prostih ideja.¹³ Drugim rečima, u nastanku prostih ideja učestvuje samo opažanje, dok nastanak složenih ideja uvek uključuje rad više saznajnih moći – u prvom redu iznova opažanja, bez kog nema nikakvih mentalnih sadržaja, a potom i memorije, imaginacije, te napokon i samog razuma.¹⁴ Razlika prostih i složenih ideja je ključna za Lokovu koncepciju apstraktnih ideja, jer će on insistirati na tome da je glavni problem sa apstraktnim idejama taj što se one duhu, zbog svog opšteg sadržaja, na

9 Up. Isto, str. 94.

10 Up. Ayers, M., *Locke. Epistemology and Ontology*, str. 42.

11 Up. Lok, Dž., *Ogled o ljudskom razumu I*, str. 137.

12 Up. Isto, str. 110-111.

13 Isto, str. 111.

14 Up. Chapell, V., 'Locke's Theory of Ideas', in: V. Chapell (ed.), *The Cambridge Companion to Locke*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, str. 36-37.

prvi mah pokazuju kao proste i jednostavne ideje, a zapravo su složene. Ovo je i razlog racionalističkim zabludama, smatra Lok.

Problem se sastoji u sledećem. Pošto imamo iluziju da su apstraktne ideje proste ideje, otuda se rađa dodatna iluzija da apstraktna ideja nastaje na način sličan onom po kom nastaju proste ideje neposrednog opažanja – direktnim uvidom u stvarnost kakva je data našim čulima. Svakako, jasno je da ono što apstraktna ideja navodno označava u stvarnosti ne može biti zahvaćeno čulnim opažanjem zbog toga što je čulni opažaj po svojoj prirodi posve konkretan i specifičan, dok apstraktna ideja zahvata nešto opšte. Usled toga nastaje još jedna greška; teza da se apstraktni referent apstraktne ideje ne zahvata čulima, već neposrednim uvidom razuma u suštinu i prirodu stvarnosti.

Drugim rečima, navodna prosta priroda apstraktnih ideja dalje navodi na misao da u samoj stvarnosti postoji nešto što odgovara toj ideji; na primer, da u stvarnosti postoji nešto poput supstancije. U slučaju (ostalih) složenih ideja ne može biti takve zablude jer je pažljivom umu jasno da je složena ideja nastala njegovim sopstvenim radom, koji je na ovaj ili onaj način sastavio više različitih ideja; usled uvida o doprinosu sopstvene svesti nastanku složenih ideja, naš um ne očekuje da takve ideje imaju jedan-na-jedan referenta u stvarnosti.¹⁵ Otuda je Lokova strategija da pokaže da priroda apstraktnih ideja nije prosta već složena. Posledično, time će se oboriti kako pretenzija na samostalni i od čulnog opažanja nezavisni uvid razuma u stvarnost, tako i teza o apstraktnim idejama odgovarajućem referentu, a u konačnici i celokupna metafizika.

Da bi se ovakva strategija sprovela u delo, potrebno je precizno analizirati poreklo apstraktnih ideja – način njihovog nastanka. Dakle, ako su apstraktne ideje složene, one nastaju radom više sazajnih moći, od kojih je prva, svakako, samo opažanje. Štaviše, ako su apstraktne ideje složene, onda mora biti moguće izvršiti uvid u način njihovog nastanka putem više sazajnih moći. Lokova prećutna pretpostavka je da, kada se naš um jednom osvedoči u takvo poreklo apstraktnih ideja, on više neće biti u vlasti one prvobitne iluzije o njihovoj jednostavnosti.

Pri tome treba dodatno razjasniti koncepciju složenih ideja. Naime, sam naziv složenih ideja može navesti na misao da se ovde radi o ide-

15 Up. Priselac, M., *Locke's Science of Knowledge*, Routledge, London/New York, 2017, str. 124.

jama koje nastaju spajanjem i kombinovanjem više različitih (prostih) ideja. Tipičan slučaj takve ideje bi bila ideja jednoroga, imaginacijom sastavljena od ideje konja i ideje roga. Međutim, Lok dopušta da složene ideje nastaju *od samo jedne ideje*, nad kojom se radom drugih sazajnih moći vrše naročite intervencije; upravo to je slučaj sa apstraktnim idejama. Dakle, pojam složenosti u slučaju složenih ideja najpre se tiče slaganja više sazajnih moći neophodnih za nastanak takve ideje; tek sekundarno i ne u svakom slučaju radi se o spajanju više različitih ideja.

Nastanak apstraktnih ideja Lok vezuje za *apstrahovanje*, kao posebnu delatnost sazajne moći razuma. Lok kaže: „Odvajanje jedne ideje od svih drugih koje je prate u njenom realnom postojanju: to se zove ‘apstrahovanje’ i tako se dobijaju sve opšte ideje”.¹⁶ Apstrahovanje se u prvom redu odvija na nekoj prostoj ideji zadobijenoj čulnim opažanjem, koja je, kako smo pomenuli, uvek posve konkretnog i specifičnog sadržaja.¹⁷ Tako se do apstraktnih ideja dolazi opažanjem udruženim sa radom razuma. Polazeći od takve konkretne ideje, naš razum vrši intervencije nad njenim sadržajem tako što izdvaja i odstranjuje sve što je konkretno i pojedinačno.¹⁸ U zavisnosti od toga koliko daleko ide u takvom postupanju, razum produkuje apstraktne ideje veće ili manje opštosti – ideje koje predstavljaju sve što je u skladu sa njihovim sadržajem.¹⁹ Ako se proces prati do samog kraja, smatra Lok, dolazi se do *nekog nečeg koje nema nikakve konkretne odlike*, ali se podrazumeva da može da ima mnogobrojne takve odlike; u pitanju je *ideja supstancije*. Interesantno je primetiti da se, za razliku od Dekarta, Lok ovde i dalje drži poimanja supstancije karakterističnog za srednjovekovlje, a izgrađenog na osnovu Aristotelovih *Kategorija*, gde se pod

16 Lok, Dž., *Ogled o ljudskom razumu I*, str. 160.

17 Lok dopušta i slučaj da se apstrahovanje vrši na složenoj ideji, tako što bi se um fokusirao na jednu prostu ideju koja sačinjava tu složenu. Ovaj slučaj, međutim, nije bazični, a moglo bi se reći da upravo ta praksa prikriva ono što po Loku jeste apstrahovanje i pravi pometnju u razumevanju nastanka i prirode apstraktnih ideja. Up. Chapell, V., ‘Locke’s Theory of Ideas’, str. 39-40.

18 Up. Isto, str. 39; Priselac, M., *Locke’s Science of Knowledge*, str. 96.

19 Lok razlikuje konotacije pojmova *apstraktne ideje* i *opšte ideje*, ali oba pojma koristi da bi označio isti skup ideja. Up. Chapell, V., ‘Locke’s Theory of Ideas’, str. 39; Rickless, S. C., *Locke*, Wiley Blackwell, 2014, str. 56-57.

supstancijom misli na ono čemu se pripisuju predikati, a što se samo ničemu ne pripisuje.

Tako su apstraktne ideje za Loka pojedinačne ideje našeg uma sa apstraktnim, tj. apstrahovanim ili opštim sadržajem. Ovakvo objašnjenje, međutim, naići će na ozbiljne otpore već u Lokovoj empirističkoj tradiciji. Na poligonu problematizacije apstraktnosti apstraktnih ideja Lokovi naslednici, Barkli i Hjum, dovešće u pitanje i samu delatnost apstrahovanja, a prateći sopstvene intuicije o metafizičkim konotacijama koje ona uprkos Lokovim naporima i dalje nosi.²⁰ Takvom razvoju problema apstraktnih ideja posvećujemo naredno poglavlje.

KONKRETNOST APSTRAKTHNIH IDEJA: BARKLI I HJUM

U daljem razvoju klasičnog britanskog empirizma, kako je već rečeno, problem apstraktnih ideja pokazao se naročito interesantnim i plodnim. Da je Lokova koncepcija zapravo dala pre problem nego rešenje problema ukazuje već Barkli, glasovitim stavom da *apstraktne ideje zapravo ni ne postoje* – odnosno, da su ideje koje zovemo apstraktnim posve konkretne ideje, za koje odlučujemo da ih razumemo i koristimo kao da su apstraktne.²¹ Ovaj Barklijev stav naići će na veliko Hjumovo odobravanje, toliko veliko da Hjum smatra da se radi o najvećem doprinosu modernoj misli.²²

Barklijev otpor Lokovom objašnjenju apstraktnih ideja, to jest, samoj koncepciji apstraktnih ideja počiva na dva osnova: najpre, na krajnje rigoroznom razumevanju empirističke postavke kao takve, a potom i na skeptičkom stavu prema metafizičkim konotacijama koje apstraktne ideje povlače uprkos Loku. Barklijeva kritika metafizike, ali i fizike njegovog vremena, dobro je poznata i oličena u nizu argumenata koje on nudi protiv materijalne supstancije. Ostavljajući trenutno po strani da se u ovoj kritici radi specifično o materiji, možemo primetiti da Barklijevi argumenti zapravo pogađaju sve ono što bi se u tradiciji i njegovoj savremenosti zvalo supstancijom; u osnovi, radi se o već

20 Up. Rickless, S. C., *Locke*, str. 59-60.

21 Up. Barkli, Dž., *Tri dijaloga između Hilasa i Filonusa*, BIGZ, Beograd, 1986, str. 65; Dicker, G., *Locke on Knowledge and Reality. A Commentary on An Essay Concerning Human Understanding*, Oxford University Press, Oxford, 2019, str. 220-222.

22 Up. Hjum, D., *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 27-28.

pomenutoj tezi da postoji neki supstrat kome se pripisuju odlike (predikati) i koji te odlike drži na okupu. Supstancija je, nesumnjivo, još od Loka glavni kandidat i primer apstraktne ideje, te se Barklijeva kritika materijalne supstancije primereno može posmatrati i u tom duhu.

Radi se o sledećem. Ukoliko se dosledno držimo empirističkih postavki i ne odstupamo od čulnog opažanja kakvo nam je dato, po Barkliju mi nemamo osnova da pretpostavimo postojanje bilo kakve supstancije iz prostog razloga što nju nikada ne opažamo.²³ Sve što opažamo su konkretne krajnje specifične ideje određene boje, mirisa, ukusa i slično. Činjenica da izvesne skupove takvih ideja u iskustvu razumemo kao međusobno združene, pa u tom smislu govorimo o stvarima koje poseduju neke osobine (određenu boju, miris, ukus...) ne menja poentu; prema Barkliju, iskustvo daje osnova da se zaključi na postojanje tzv. *čulnih stvari* kao *skupova ideja* i ništa više.²⁴ Drugim rečima, da bi se objasnilo naše prirodno iskustvo stvarnosti, pored samih skupova ideja takvih kako su dati nije potrebno domišljati još neku supstanciju-supstrat koja je neopažljiva, a koja bi bila njihov metafizički nosilac.²⁵ Štaviše, sasvim je pogrešno, kao što to Lok čini, razdvajati primarne i sekundarne kvalitete, te tvrditi da neki od naših čulnih opažaja neposredno označavaju osobine stvari, dok su drugi subjektivna reakcija i ne pripadaju samim stvarima; po Barkliju, ovo je neopravdana i sasvim metafizička pretpostavka.²⁶

U istom duhu Barkli reaguje kada tvrdi da apstraktne ideje uopšte nisu apstraktne, već sasvim konkretne ideje specifičnih sadržaja. Pre svega, Barkli tvrdi da naš razum sam po sebi nije i ne može biti izvor apstraktnih ideja; u ovome uočavamo da se, bar za Barklija, problem apstraktnih ideja praktično spaja sa problemom urođenih ideja. Barkli kaže: „Pošto ja uopšte ne mogu da obrazujem apstraktne ideje, jasno ja da to ne mogu da učinim ni uz pomoć *čistog intelekta*, bez obzira na to koju sposobnost razumevaš pod tim rečima”.²⁷ Naš um takođe ne može

23 Up. Pappas, G. S., *Berkeley's Thought*, Cornell University Press, Ithaca/London, 2018, str. 9-10, 27.

24 Up. Barkli, Dž., *Tri dijaloga između Hilasa i Filonusa*, str. 45.

25 Up. Garber, D., 'Something-I-Know-No-What: Berkeley on Locke on Substance', in: E. Sosa (ed.), *Essays on the Philosophy of George Berkeley*, D. Riedel Publishing Company, Dordrecht, 2012, str. 30-31.

26 Up. Barkli, Dž., *Tri dijaloga između Hilasa i Filonusa*, str. 59-62.

27 Isto, str. 66.

da od čulima dobijenih ideja napravi nešto što one nisu same po sebi, tj. ne može da interveniše nad njihovim sadržajem. Naš um to ne može čak ni u imaginaciji, jer se ideje od kojih se sačinjava imaginativna ideja same po sebi ne menjaju, već, uslovno rečeno, samo dobijaju drugačiji kontekst. Po istom modelu treba razumeti i rad razuma pri stvaranju apstraktnih ideja: ideja od koje polazimo, kao i kod Loka, mora biti konkretna čulna ideja. Međutim, nad njenim sadržajem se dalje, smatra Barkli, ne vrši nikakva intervencija, već se ta konkretna ideja uzima kao predstavnik drugih sličnih konkretnih ideja.²⁸ Drugim rečima, ona sama ne postaje nova ideja opšteg apstraktnog sadržaja, već samo dobija drugačiju funkciju i ne upućuje više samo na sebe, već i na mnoge druge ideje.²⁹

Barklijeva poenta se vrlo lako može ilustrovati klasičnim primerima iz matematike: ako je ispostavljen zahtev da zamislimo trougao (uopšte), svako će zamisliti neki konkretan trougao sa tačno određenom dužinom, pa čak i bojom stranica, veličinom uglova i slično, iako će svako podrazumevati da ta zamisao nije konkretni trougao već se odnosi na sve moguće trouglove.³⁰ Barkli kaže: „Matematičari tretiraju kvantitet tako što ne uzimaju u obzir koji su drugi čulni kvaliteti povezani s njim, budući da su ti kvaliteti potpuno nepotrebni za njihove dokaze. Ali kada oni, ostavljajući reči po strani, posmatraju same ideje, verujem da ćeš se saglasiti da te ideje nisu čiste apstraktne ideje protječnosti”.³¹

Kako je pomenuto, Hjum veoma hvali ovakav Barklijev zaključak i sam misaono dela na istom tragu. Drugim rečima, ni za Hjuma apstraktne ideje nisu apstraktne, već sasvim konkretne ideje koje smo iz određenih razloga uobičajili da imenujemo i pogrešno shvatamo kao apstraktne. Hjumovo objašnjenje, međutim, podrazumeva i dodatni zahvat u osnove empirističke filozofije, uz produbljenu kritiku Loka.³²

28 Up. Hight, M. A., *Idea and Ontology: An Essay in Early Modern Metaphysics of Ideas*, The Pennsylvania State University Press, 2008, str. 223-224.

29 Više o vrstama apstraktnih ideja koje Barkli prepoznaje vidi: Pappas, G. S., *Berkeley's Thought*, str. 40-44.

30 Up. Hight, M. A., *Idea and Ontology: An Essay in Early Modern Metaphysics of Ideas*, str. 226-227.

31 Barkli, Dž., *Tri dijaloga između Hilasa i Filonusa*, str. 66.

32 Up. Garrett, D., *Cognition and Commitment in Hume's Philosophy*, Oxford University Press, Oxford/New York, 1997, str. 24-25.

Naime, za razliku od Loka, Hjum insistira na suptilnom razlikovanju *utisaka (impression)* i *ideja*, odnosno *predstava (idea)*.³³ Utisci obuhvataju onaj minimalni i prvi nivo sadržaja svesti koji bi kod Loka odgovarao prostim idejama zadobijenim čulnim opažanjem; dakle, ono što čini samu bazu naših svesnih sadržaja. Sa druge strane, ideje predstavljaju „blede slike ovih utisaka pri mišljenju i umovanju”.³⁴ Drugim rečima, utisaka smo svesni isključivo neposredno i u vremenu trajanja tih utisaka, dok se bilo kakvo naknadno razmatranje toga što je opaženo, makar um bio u potpunosti fokusiran na jedan takav utisak, ne može smatrati utiskom, već naknadnom idejom o tom utisku. Navedena razlika pogađa Loka u smislu da Lok spaja utiske i ideje, te da sopstvenu empirističku filozofiju – dakle, celokupno izlaganje o tome šta je osnov znanja, kakvih ideja ima i slično – zasniva na takvoj nepreciznosti. Krajnja posledica takvog Hjumovog stava je da se empiristička filozofija, kao teorija i naknadno promišljanje, kreće u polju ideja – a ne utisaka, te da o utiscima može samo naknadno govoriti u formi *ideje o utisku kao takvom*.

Razlika između utisaka i ideja je, prema Hjumu, *razlika u intenzitetu* – Hjumovim rečima, u *živosti (vivacity)*.³⁵ Najveći stepen intenziteta imaju utisci, dok su ideje manjeg stepena intenziteta; u tom smislu živost utisaka je i merilo spram kog se može razmatrati stepen živosti ideja. Hjum izričito tvrdi da se navedena razlika lako i jasno uočava (sopstvenim umom), kao i da je ta razlika u određenim slučajevima vrlo mala, što pozadinski opravdava Lokovu nepreciznost.³⁶ Ipak, ključno je primetiti da se ova razlika ne tiče sadržaja, već stepena živosti i intenziteta prisutnosti i, mogli bismo reći, jasnosti tog sadržaja za um koji misli. Drugim rečima, utisak crvenog i naknadna ideja crvenog (o tom utisku) imaće isti sadržaj, ali različite stepene *jačine i silovitosti*.

Navedena razlika ključna je i za Hjumovo objašnjenje apstraktnih ideja, što se može videti i iz sledećeg: „Jer značajno je da je današnje pitanje o prethođenju naših utisaka ili naših predstava istovetno sa onim koje je podiglo tolike buke u drugim pojmovima, kada se raspravljalo o tome postoje li *urođene ideje*, ili pak sve predstave potiču

33 Up. Hjum, D., *Rasprava o ljudskoj prirodi*, str. 15.

34 Hjum, D., *Rasprava o ljudskoj prirodi*, str. 15.

35 Up. Garrett, D., *Cognition and Commitment in Hume's Philosophy*, str. 26.

36 Up. Hjum, D., *Rasprava o ljudskoj prirodi*, str. 15.

iz osećanja i mišljenja. Možemo zapaziti da filozofi, da bi dokazali da predstave prostornosti i boja nisu urođene, ne čine ništa drugo sem što ukazuju da nam one dolaze preko čula. (...) Međutim, ako pažljivo ispitamo te argumente, videćemo da oni ne dokazuju ništa drugo doli to da predstavama prethode drugi i življi opažaji, od kojih one potiču i koje predstavljaju”.³⁷

Drugim rečima, obarajući koncepciju urođenih ideja preko pitanja o apstraktnim idejama Lok nije dokazao ništa, a nije dokazao ništa zato što je propustio da uoči razliku između utisaka i ideja (predstava). Načelno, Lokova strategija objašnjenja apstraktnih ideja pozivanjem na njihovo poreklo u čulnom opažanju je ispravna, ali to samo po sebi nije dovoljno; potrebno je pokazati kako tačno apstraktne ideje nastaju. Naravno, Lok je i pokušao da pokaže kako tačno nastaju apstraktne ideje pozivajući se na apstrahovanje, ali po Hjummu, očigledno, njegov pokušaj nema težinu. Iznova, razlog tome je što Lok ne razlikuje utiske i ideje, jer: „Očevidno je da, u obrazovanju većine naših opštih predstava, ako ne i svih njih, mi *apstrahujemo iz svakog pojedinačnog stepena kvantiteta i kvaliteta*, i da predmet ne prestaje da bude od ma koje pojedinačne vrste zbog svake male promene u njegovoj obimnosti, trajanju, i drugim svojstvima” (kurzivom istakla U. P.).³⁸

U osnovi, Hjumova primedba je da se apstraktne ideje pogrešno razumeju zbog svoje funkcije: pošto bi, kao apstraktne, trebalo da predstavljaju sve članove nekog skupa (na primer, ideja čoveka bi trebalo da predstavlja sve ljude), onda se podrazumeva da takve ideje ne mogu imati nikakav konkretan stepen određenosti kvaliteta i kvantiteta o kom je reč. Međutim, Hjum smatra da nije moguće zamisliti nikakav kvalitet ni kvantitet, a da se oni ne zamisle u nekom stepenu određenosti, ma kakav on bio.³⁹ Drugim rečima, prateći Barklija, Hjum tvrdi da nije moguće zamisliti crveno, a da to nije *nekakvo određeno crveno*; nije moguće zamisliti trougao, a da to nije *nekakav određeni trougao*; nije moguće zamisliti čoveka, a da to nije *nekakav određeni čovek*. Što je ideja opštija i apstraktnija, to će stepen određenosti biti manji, ali on nikada neće biti jednak nuli, smatra Hjum.

37 Isto, str. 19.

38 Isto, str. 28.

39 Up. Isto, str. 28.

Otuda se pitanje apstraktnih ideja može razumeti po istoj logici po kojoj se razlikuju utisci i ideje. Lokovim rečima, najkonkretnija ideja bi bila ona koja odgovara Hjumovom utisku. Ideja tog utiska bi, prema Hjumovoj postavci, bila najkonkretnija među idejama, ali bi u odnosu na utisak bila manjeg stepena živosti, ma koliko mali bio taj stepen koji ih razlikuje. Drugim rečima, stepen određenosti sadržaja zahvaćenih utiskom je umanjen u ideji o tom utisku, ali sadržaj mišljenja kao takav nije promenjen. Slično onda važi i za korak od takve konkretne ideje do neke apstraktne ideje: sadržaj mišljenja kao takav ostaje isti, ali se stepen njegove živosti – tj. određenosti kvaliteta i kvantiteta – umanjuje u meri apstrahovanja. Dakle, u apstrahovanju nema gubljenja sadržaja, već se gubi na određenosti stepena datih sadržaja ideja. Hjum kaže: „Apstraktne predstave, prema tome, po sebi su individualne, ma kako one mogle postati opšte u svome predstavljanju. Slika u umu samo je slika pojedinačnog predmeta, premda primena njena u našem umovanju može biti ista kao da je opšta”.⁴⁰

Apstraktnost apstraktnih ideja stoga se svodi na njihovu funkciju, primenu takvih ideja kao da su opšte. Hjumovo objašnjenje ove primene ideja „koja prevazilazi njihovu prirodu”⁴¹ vezano je za upotrebu jezika. Naime, Hjum kaže da postoji *navika* da različitim predmetima dajemo isto ime, ukoliko među njima uočimo neku sličnost; pri tome zanemarujemo sve razlike koje primećujemo, uključujući tu i razlike u stepenu kvaliteta i kvantiteta.⁴² Kada koristimo reč, *zvuk te reči* u našem umu uz pomoć uobrazilje *oživi* posve pojedinačnu ideju nekog od tih predmeta, a ne neku apstraktnu ideju. Kako vidimo, Hjum je vrlo pažljiv; on nastoji da izbegne da reč u ovom kontekstu pogrešno razumemo kao neki mentalni sadržaj ili pojam. Naprotiv, ono što izaziva efekte je *zvuk reči*, dakle sasvim konkretan utisak. Koliko je ovo važno pokazuje i jedna Hjumova nesvojstvena nepreciznost, izražena uz oklevanje: u pokušaju da podrobnije pojasni svoju poentu, on kaže da reč „samo *dodirne* dušu, ako smem tako da kažem” (kurzivom istakla U. P.).⁴³ Naravno, reč ne može doslovno da *dodirne* dušu, ali Hjumova

40 Isto, str. 30.

41 Isto.

42 Up. Isto. Odabir reči nije stvar mentalnog sadržaja, već jezičkih konvencija zajednice u kojoj se govori. Up. Schmidt, C. M., *David Hume. Reason in History*, The Pennsylvania State University Press, 2003, str. 48-49.

43 Hjum, D., *Rasprava o ljudskoj prirodi*, str. 31.

teza je jasna: i apstraktne ideje izazvane su utiscima, posve konkretnim i neposrednim empirijskim opažanjem. Međutim, to opažanje koje izaziva apstraktnu ideju – i ovde je sva težina njegovog objašnjenja – nije opažanje nekog predmeta na koji se ta ideja odnosi i koji ideja navodno predstavlja, već opažanje (zvuka) reči koja je sredstvo putem kog konkretne ideje koristimo za opšte svrhe, na njima neprirodan način.

Da bi ovakav mehanizam mogao da bude operativan, zvuk reči mora da izazove ne samo konkretnu ideju koja služi kao predstavnik mnogih drugih ideja, već i samu stečenu naviku da različitim predmetima datim posredstvom ideja dajemo isto ime uprkos njihovim razlikama.⁴⁴ Drugim rečima, zvuk reči (utisak) mora da stavi u pogon tu naviku tim konkretnim povodom. Navika o kojoj Hjum govori je stečena, i ona se stiče postepenim uvežbavanjem u kom um razmatra više konkretnih ideja smenjujući ih jednu za drugom i uočavajući sličnosti sve dok ne obrazuje ono što se obično smatra pod opštim pojmom, a što Hjum razume kao određenje i zahvat opsega datog skupa.⁴⁵ Tako „Pojedinačna predstava postaje opšta prisajedinjavanjem opštem pojmu, to jest, pojmu koji, usled uobičajene združenosti, stoji u odnosu prema mnogim drugim pojedinačnim predstavama i spremno ih doziva u uobrazilju”.⁴⁶ Međutim, jednom formirana navika u svakom sledećem slučaju deluje instantno, te um ne mora da vrši ova razmatranja i poređenja.⁴⁷

Pri svemu tome treba primetiti za Hjuma karakteristično, a u ovom slučaju odlučujuće pozivanje na *živost*, tj. *oživljavanje*. Naime, Hjum tvrdi da zvuk reči *oživljava* i naviku i konkretnu ideju kao predstavnika – ili, ovde bolje rečeno, primer – drugih njoj sličnih ideja. Dakle, bez oživljene navike ne bi došlo do prisustva te konkretne ideje živo u umu, a bez toga ni mogućnosti da se njom koristimo u opšte svrhe. Mehanizam je takav da se navika i ideja oživljavaju istovremeno, i istovremeno su žive i na snazi, što Hjumu omogućava još jedan odlučujući korak: dok je navika na snazi živo u umu, „ta navika stvara ma koju drugu pojedinačnu predstavu koja nam može biti potrebna”.⁴⁸ Dakle, izbor koji um pravi između svih konkretnih ideja različitih predmeta

44 Up. Isto, str. 31; Schmidt, C. M., *David Hume. Reason in History*, str. 34.

45 Up. Hjum, D., *Rasprava o ljudskoj prirodi*, str. 32; Garrett, D., *Hume*, Routledge, London/New York, 2015, str. 58.

46 Hjum, D., *Rasprava o ljudskoj prirodi*, str. 32.

47 Up. Garrett, D., *Hume*, Routledge, London/New York, 2015, str. 54.

48 Hjum, D., *Rasprava o ljudskoj prirodi*, str. 31.

vezanih za neku reč, konkretna predstava koja se javi i oživi u umu, arbitraran je i nema neki poseban princip. Međutim, takav princip nije ni potreban, jer um može istim povodom da uključi bilo koju od konkretnih predstava, pa i više njih jednu za drugom ako je to potrebno; no, isključivo dok je navika izazvana rečju živa i na snazi.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Problem apstraktnih ideja, kako smo videli u prethodnim izlaganjima, britanski empiristi videli su kao ključni problem sopstvenog filozofskog programa. Iako smo kretanje razvoja navedenog problema u ovom radu izneli tek u osnovnim crtama, iz navedenog se, verujemo, jasno mogu opaziti njegovi domašaji i oštrina. Apstraktne ideje su, po definiciji, najviše udaljene od neposrednog čulnog opažanja, koje je izvor i utoka sveg saznanja za empiriste; otuda su upravo te ideje i ogledno mesto na kom se njihove teze moraju pokazati ispravnim.

Jedna od osnovnih odlika problema apstraktnih ideja, koje smo se u radu dotakli tek sekundarno, jeste karakteristično povezivanje takvih ideja sa upotrebom jezika. Radi se o tome što je jezik po prirodi opšteg karaktera, te u izvesnom smislu nameće opštost u komunikaciji; kako kaže Lok, nama nedostaju reči za one najosnovnije senzitivne sadržaje svesti, a nedostaju nam jer bi komunikacija usmerena na punoću empirijskog zahvata bila nesvrishodna, ako ne i nemoguća.⁴⁹ Tako se mogućnost da se (konkretno) ideje upotrebljavaju i prenose na opšti način, kao predstavnici drugih ideja, koreni u upotrebi jezika, odnosno vezi (opštih) reči i ideja; osnove za to nalazimo još kod Loka, dok je teza kod Barklija i Hjuma otvoreno na delu. Međutim, isti mehanizam povratno vodi u zabludu da se jezikom prenosi nešto što je po svojoj prirodi opšte, a što zapravo nije slučaj.

Ova veza apstraktnih ideja i jezika veoma je interesantna, stoga što pokazuje napore da se nova moderna misao oslobodi sholastičkog nasleđa, za koje je veza jezika i mišljenja bila neporeciva i temeljna. Promena težišta, koje se sada stavlja na mentalne sadržaje, povlači i snažne otpore sholastičkom primatu logike. U slučaju apstraktnih ideja, međutim, zanimljivo je i to da se sam pojam apstrahovanja značajno menja u odnosu na sholastičke preteče, i to upravo u smeru koji je bliži

49 Up. Lok, Dž., *Ogled o ljudskom razumu I*, str. 113.

logici nego ikada pre. U sholastičkoj misli, usled uticaja Aristotelove filozofije, apstrahovanje je bilo metafizički utemeljeno i u saznavnom procesu usmereno na apstrakciju, odnosno izdvajanje forme nekog bića sa kojim imamo neposredni čulni kontakt opažanja. Dakle, sholastička apstrakcija nije proizvodila opštost; opštost je već zatečena kao forma realno postojećeg bića, a proces apstrakcije ticao se izlučivanja te forme od onoga sa čim je ona po prirodi združena sve do neposrednog uvida uma i obrazovanja pojma na osnovu tog uvida. U tom kontekstu, izlišno je reći da se sadržaj mišljenja apstrahovanjem ne menja; naprotiv, apstrahovanje je doslovno proces dovođenja onoga o čemu se misli do saznavne sposobnosti koja je u stanju da sagledava opštosti kao takve.

Apstrahovanje u britanskom empirizmu, kako smo videli, nije proces koji se tiče nečeg spoljašnjeg umu i idejama, već proces koji se odvija unutar ideja i ne zahvata ništa sem ideja. Takođe, apstrahovanje je saznavni proces kojim se stvaraju opšti sadržaji mišljenja, bilo po Lokovom modelu, bilo kao funkcije mišljenja u duhu Barklija i Hjuma; pri tome se opštost kao element realnog sveta izričito odriče. Razlog navedenim promenama je napuštanje tradicionalnog poimanja duha i duše, to jest, odbacivanje supstancijalne forme i učenja o duši kao formi. U novom kontekstu duha kao neprekinutog toka pojedinačnih ideja – toka iz kog duh ne može da izađe jer je to on sam – prisustvo opštih sadržaja u duhu mora se objasniti drugačijim mehanizmima.

Tako dolazimo i do pozadinske i jednostavne, ali time ne manje važne poente naših razmatranja. Ako se proces saznanja postavi empiristički, razum se može odrediti isključivo kao delatnost koja na opšti način barata sa konkretnim sadržajima; nipošto kao delatnost proizvodnje ili uviđanja neke ma kako postojeće opštosti. Time se uspostavlja i specifična razlika opažanja i razuma, a ta razlika se svodi na *kako njihovog delovanja*: iste sadržaje opažanje predstavlja na konkretan, a razum na opšti način. Otuda, razlike u unutrašnjoj optici našeg uma ne pogađaju osnovnu empirističku postavku: u razumu zaista nema ničeg čega prethodno nije bilo u čulima, a dokaz tome je što sama delatnost razuma ne daje povoda za zaključak o bilo kakvim *sui generis* razumskim sadržajima svesti. Naprotiv, sve što razum sam od sebe daje je perspektiva, u ovom slučaju opšta i načelna, no ipak perspektiva koja bez čulno datih sadržaja ne može da pokaže ništa – pa čak ni samu sebe.

LITERATURA

- Ayers, M., *Locke. Epistemology and Ontology*, Routledge, London/New York, 2005.
- Barkli, Dž., *Tri dijaloga između Hilasa i Filonusa*, BIGZ, Beograd, 1986.
- Bennett, J., *Learning From Six Philosophers*, Vol. II, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Chapell, V., 'Locke's Theory of Ideas', in: V. Chapell (ed.), *The Cambridge Companion to Locke*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Dicker, G., *Locke on Knowledge and Reality. A Commentary on An Essay Concerning Human Understanding*, Oxford University Press, Oxford, 2019.
- Garber, D., 'Something-I-Know-No-What: Berkeley on Locke on Substance', in: E. Sosa (ed.), *Essays on the Philosophy of George Berkeley*, D. Riedel Publishing Company, Dordrecht, 2012.
- Garrett, D., *Cognition and Commitment in Hume's Philosophy*, Oxford University Press, Oxford/New York, 1997.
- Garrett, D., *Hume*, Routledge, London/New York, 2015.
- Hight, M. A., *Idea and Ontology: An Essay in Early Modern Metaphysics of Ideas*, The Pennsylvania State University Press, 2008, str. 223-224.
- Hjum, D., *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- Lok, Dž., *Ogled o ljudskom razumu I*, Kultura, Beograd, 1962.
- Pappas, G. S., *Berkeley's Thought*, Cornell University Press, Ithaca/London, 2018.
- Priselac, M., *Locke's Science of Knowledge*, Routledge, London/New York, 2017.
- Popović, U., „Lokov novi put ideja”, *Arhe*, god. 13, br. 25, 2016.
- Rickless, S. C., *Locke*, Wiley Blackwell, 2014.
- Schmidt, C. M., *David Hume. Reason in History*, The Pennsylvania State University Press, 2003.

UNA POPOVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THE PROBLEM OF ABSTRACT IDEAS

Abstract: This paper is about the problem of abstract ideas, which is one of the key notions and issues of classic British empiricism. I will analyze the problem of abstract ideas following its development from its basic conception, given by Locke, through Berkeley's critique of Locke and concluding with Hume's refinement of Berkeley's thesis that abstract ideas do not exist. The focus of my analysis will be the way in which the mind acquires abstract ideas, i.e. the nature of abstraction, as well as the issue of character and function of ideas considered to be abstract. Finally, my aim is to show that the problem of abstract ideas is an immanent field of development of classical empiricist thought, in its search to give an empiricist account of the use of reason.

Keywords: abstract ideas, John Locke, George Berkeley, David Hume, British empiricism, abstraction, sensation, reasoning, ideas

Primljeno: 3.2.2024.

Prihvaćeno: 14.4.2024.